

İSLAM MEDENİYETİNDE BİRLİKTE YAŞAMA KÜLTÜRÜ

Dr. Nevzat Fırat KUNDURACI¹

Öz

Medeniyet, birlikte yaşama kültürüne sahip olma konusundaki belirleyici faktörlerin başında gelmektedir. Her bir medeniyetin bu konudaki yaklaşımı, kapasitesi ve mensuplarını etkileme düzeyi farklılık göstermektedir. Bu çalışmada, öncelikle İslam medeniyetinin sahip olduğu birlikte yaşama kültürü, temel referans kaynaklarından araştırılmıştır. Daha sonra, İslam medeniyeti tarihi, birlikte yaşama kültürü açısından incelenmiştir. Bu inceleme, İslam medeniyetinin asli unsurları arasında ve özellikle asli unsurlar ile azınlıklar arasındaki birlikte yaşama kültürü üzerine yapılmıştır. Araştırmada ayrıca Batı medeniyetindeki birlikte yaşama kültürü de tarihteki ve günümüzdeki uygulamaları açısından incelenmiş ve İslam medeniyeti ile arasında bir karşılaştırma yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam medeniyeti, birlikte yaşama kültürü, islamofobi, yabancı düşmanlığı, levant.

¹ Aile ve Sosyal Politikalar Uzmanı. nevzat.kunduraci@aile.gov.tr

LIVING TOGETHER CULTURE IN ISLAMIC CIVILISATION

Abstract

Civilisations are among the most determining factors on living together culture. Each civilization's approach, capacity and influence level of its members vary on this issue. In this study, Islamic civilization's living together culture is primarily investigated from its basic reference sources. Then, history of Islamic civilisation is analyzed in the context of living together culture. This analysis focuses on living together culture in the Islamic civilisation both among the substantive components and minorities. Also, living together culture in Western civilisation is investigated both in the historical and temporarily practices for comparing Islamic and Western civilisation's approaches related to the issue.

Keywords: Islamic civilisation, living together culture, islamophobia, xenophobia, levants.

Giriş

Bünyelerinde birden fazla kültürü ve etnik yapıyı barındıran medeniyetler, kendilerini oluşturan asli unsurların kültürlerini, etnik yapı ve inançlarını aynı potada birleştirmeyi hedefler. Esasında çok kültürlü bir yapının varlığı, bir medeniyetin var oluş doğasından kaynaklanmaktadır. Ancak bu çok kültürlülük, o medeniyeti oluşturan asli unsurların dışında kalan dil, ırk, mezhep ve etnik yapılaraya karşı hoşgörüyü ve onları toplumsal yapı içerisinde kabullenmeyi her zaman sağlayamayabilmektedir.

Farklılıklara; başka inanç, kültür ve etnik yapılaraya karşı verilen tepkiler, toplumdan topluma, medeniyetten medeniyete farklılık göstermektedir. Bu nedenle birlikte yaşama kültürü düzeyinin her medeniyette aynı olması kuşkusuz beklenemez.

Günümüzde birlikte yaşama kültürüne sahip olmak, geçmişe göre çok daha fazla önem taşımaktadır. Ulaşım ve iletişimdeki gelişmeler, sınır ötesi insan hareketlerini çok büyük bir hızla arttırmaktadır. Dahası, savaş teknolojisinin kitle imha silahlarını yaygınlaştırması ile birlikte savaşların en az ordular kadar sivil yerleşimleri ve sivilleri de hedef alması, savaş bölgelerinde büyük mülteci akımlarını ortaya çıkarmaktadır. Tüm bunlar, düşük yaşam koşulları ve işsizlik gibi faktörlerle de birleşince yaşamını doğduğu topraklar dışında devam ettiren insanların sayısını ve oranını sürekli arttırmaktadır.

Kitlesel dış göçün en önemli sonuçlarından birisi de göç alan ülkenin toplumsal yapısını çok daha heterojen hâle getirmesidir. Günümüzde göçlerle birlikte bir

toplumdaki din, mezhep, dil, ırk ve etnik yapılardan oluşan toplumsal mozaik de hızla değişime uğramaktadır.

Küreselleşme çağının, yukarıda belirtilen toplumsal hareketliliklere yol açan yapısı ve bunun doğurduğu sorunların çözümüne yönelik olarak İslam medeniyetinin bir model olarak incelenmesi, bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. İlerleyen bölümlerde, “birlikte yaşama kültürü” genel hatlarıyla ortaya konulduktan sonra çok sayıda etnik yapıyı, kültürü, mezhep ve inancı çatısı altında toplayan ve 1400 yıllık bir tarihe ve birikime sahip olan İslam medeniyeti, birlikte yaşama kültürüne yaklaşımı boyutunda değerlendirilecektir. Ayrıca Batı medeniyetinin konuya yaklaşımı ve iki medeniyet arasındaki farklar somut çıktılarıyla değerlendirilecektir.

Birlikte Yaşama Kültürü

Bir toplumun varlığını sürdürebilmesi, o toplumda var olan kurallara uyulması ve bunun sürdürülmesi ile olanaklıdır. Yaşadığı toplum ile birey arasında kurulan aidiyet bağı, bireyin kendi çıkarı ile toplumsal çıkar arasında güçlü bağlantılar kurmasına ve kendi çıkarına aykırı da olsa toplumsal çıkar ve düzenin korunması adına bu kurallara uymasına yol açmaktadır.

Birey ile toplum arasında kurulan aidiyet bağının, o toplumda yaşayan herkesi kapsayıcı biçimde kurulmadığı, sadece belirli bir sınıfı, etnik yapıyı, ırkı, dini ve mezhebi esas alarak oluşturulduğu durumlarda ise o toplumda birlikte yaşama kültürünün zayıf kaldığını görmekteyiz. Bu sorun, günümüz modern toplumları dâhil olmak üzere pek çok toplumda yaşanabilmekte (Er ve Ataman, 2008, ss. 754-765) ve bu toplumlarda farklı din, ırk veya kültürden olan toplulukların toplumsal baskı ve dışlanmaya maruz bırakılmaları söz konusu olmaktadır.

“Birlikte yaşama kültürü” bu anlamda “birlikte var olma” (coexistence) kavramından daha fazlasını ifade etmektedir. Birlikte var olma anlayışı; farklı etnik, din, kültür veya değer ve düşüncelere sahip toplumsal kesimlerin, aynı toplum içinde birbirlerinin varlığını kabullenmesini ifade eder. Birlikte yaşama kültürü ise farklılıkları kabullenmenin ötesinde onu benimsemeyi, farklı olanla toplumsal yaşam içinde barışçıl bir iş birliği ve etkileşime girmeyi, kültürler arasılığı da içermektedir (UNESCO, 1998).

Aynı toplumda yaşayan farklı toplumsal kesimler arasında farklılıklara karşı hoşgörünün gelişmemesi, sosyal bütünleşmenin toplumun bütün kesimlerini

kapsayacak biçimde sağlanamaması; birlikte yaşama kültürünün o toplumda gelişmemesine yol açmaktadır (Karaca, 2012, ss. 228-236). Bu durum, yalnızca o toplumdaki baskı ve dışlanmaya maruz kalan zayıf kesimlerin zarar görmesine yol açmakla kalmamakta, toplumsal barışın ve kamu düzeninin bundan zarar görmesiyle tüm toplumun olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır.

Medeniyet Kavramı ve İslam Medeniyeti

Tarih boyunca kaç medeniyetin ortaya çıktığı konusunda medeniyet tarihi üzerine çalışan araştırmacılar arasında bir ittifak bulunmamaktadır. Medeniyetler tarihi konusunda ilk akla gelen 12 ciltlik eserin (*A Study of History*) sahibi Arnold Toynbee bu eserinde tarih boyunca ortaya çıkan medeniyetlerin sayısını yaklaşık 28 olarak ifade etmekte, Quigley bu sayıyı 24, Bagby ve Mc Neil –ayrı ayrı olmak üzere– bu sayıyı 9’a indirmekte, Spengler 8, Rostovanyi ise 7 farklı medeniyetin (Huntington, 2011, s. 53) tarihte ve/veya günümüzde var olduğunu belirtmektedir. Diğer birçok araştırmacı da medeniyetlerin sayısına ilişkin farklı sayılara ulaşmaktadır.¹ Ancak burada belirtilmesi gereken önemli nokta, bu kapsamlı ihtilafın temelde bir veya birden çok medeniyetin tarihte var olup olmadığından ziyade, hangilerinin bağımsız birer medeniyet hangilerinin ise bir üst medeniyetin kolu olup olmadığı noktasındadır (Huntington, 2011, s. 53).

İslam medeniyeti, Müslümanların dışında kalan farklı dinlere mensup kesimler dâhil olmak üzere, toplum içerisinde yaşayan tüm birey ve grupları kapsayıcı, kuşatıcı bir anlayışa sahip olması ve herkese din, akıl, mal, can ve namus emniyeti sağlamasıyla birlikte yaşama kültürünün medeniyet düzeyinde ideal bir örneğini sergilemektedir.

İslam medeniyeti, tarih boyunca ortaya çıkan medeniyetler içerisinde varlığını günümüzde de sürdüren sayılı büyük medeniyetlerden (Çin, Hint, Batı medeniyeti gibi) birisidir. Medeniyetler, kültürleri de içeren daha kuşatıcı değerler toplamıdır. Arapça bir kelime olan “Medeniyet”, medine (şehir) ve medeni (şehirli) kelimeleri

¹ Kültür ve medeniyet kavramları arasındaki ilişkiye ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Bu ikisinin aynı şey olduğunu savunanlar olduğu gibi aralarında işlevsel farklılıklar olduğunu (kültürü insanın içsel olgunlaşması, medeniyeti dışsal olgunlaşması olarak tanımlama; az gelişmiş toplumları kültür, gelişmiş toplumları medeniyet olarak tanımlama gibi) savunanlar da bulunmaktadır (Sarıçam ve Erşahin, 2012, ss. 1-3). Bu çalışmada ise kültürü bir milletin, toplumun sahip olduğu maddi ve manevi değerler toplamı; medeniyeti ise birden fazla milletin, toplumun sahip olduğu ortak kültürel değerlerin toplamı olarak tanımlamaktayız.

ile aynı kökten gelmekte ve göçebelikten (bedeviyet) uzak olma, yerleşik hayata geçmiş olma, şehre ait olma anlamlarını içermektedir.

“Medeniyet” kelimesi, Batı düşüncesindeki “civilisation” teriminin ifade ettiği anlamı karşılamak üzere Osmanlı'nın son dönemlerinde kullanılmıştır. Türkçede yerleşik hayata ilk geçen Türk boyu olan Uygurlara atfen uygarlık kavramı da aynı anlamda kullanılmaktadır (Sarıçam ve Erşahin, 2012, s. 1). Batı'da medeniyet kelimesinin karşılığı olarak kullanılan “civilisation” terimi ilk olarak 16. yüzyılda Fransa'da kullanılmıştır. Bu terim; kente, şehre ait anlamına gelen civil kelimesinden türemiş olup medeni (şehirli) yapmak, medenileştirmek anlamlarına gelmektedir (Sullivan, 2009, s. 73). Görüldüğü gibi İslam ve Batı medeniyetlerinde, medeniyeti tanımlamak için kullanılan kelimeler farklı dillere ait olmalarına rağmen benzer köklerden gelmektedir.

İslam medeniyetini, tarih boyunca ortaya çıkan diğer tüm bu medeniyetlerden ayırt eden birçok özelliği bulunmaktadır. Ancak bu çalışmada, bunlardan çalışmanın konusuyla ilgili olanlar incelenecektir.

İslam medeniyetini diğer medeniyetlerden ayıran özellikleri incelediğimizde ilk göze çarpan özelliği, bu medeniyetin doğuş ve gelişiminin çok hızlı ve kapsamlı bir şekilde gerçekleşmiş olduğudur (Kunduracı, 2012, ss. 200-202). Medeniyetlerin temel ortak özelliklerinden birisi uzun ömürlü oluşlarıdır (Braudel, 1994, ss. 24-36). Fiziksel ve toplumsal anlamda bir varlığın uzun ömürlü oluşu, onun kuruluş, doğuş aşamasının kısa süreli olmamasına bağlıdır. Bu nedenle tarihte kısa zamanda kurulup büyüyen devletlerin (Moğol istilasında olduğu gibi) uzun ömürlü olmadıklarını, temellerinin zayıf kalması nedeniyle aynı hızla da parçalandıklarını ve çöktüklerini görmekteyiz.

Ancak bu toplumsal ve fiziksel kural, İslam medeniyeti ve onun kalıcılığı konusunda geçerli olmamıştır. Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından 23 yıl gibi kısa bir sürede temelleri atılan İslam medeniyeti, bir iki asır içerisinde döneminin en büyük medeniyeti hâline gelmiş ve 14 asırlık geçmişi ile varlığını günümüze kadar sürdüren büyük medeniyetlerden birisi olmuştur.

Arap Yarımadası'nda miladi 7. yüzyılda temelleri atılan İslam medeniyetinin başlangıçta asli unsurunu büyük ağırlıkla Arap ırkı oluşturmuş; ancak 1,5 asır bile geçmeden medeniyetin sınırları Mezopotamya, Kuzey Afrika, İspanya, İran, Orta Asya ve Hindistan'a kadar yayılmış (Çelebi, 1997; Danişman, 1968-1969; Ecer,

1995; Sırma, 1991; Hattab, 1969) ve bu bölgelerin halkları da İslam dinini seçerek hızla yayılan medeniyetin asli unsurlarına dönüşmüşlerdir.

Bu hızlı gelişimin hızlı bir parçalanma ve yok oluşa dönüşmeden günümüze kadar varlığını sürdürmesi; İslam medeniyetinde birlikte yaşama kültürünün – öncelikle medeniyetin asli unsurları olan Müslümanlar arasında olmak üzere– oldukça güçlü bir biçimde kurulduğunu açıkça göstermektedir.

İslam medeniyetinin tarihte ve günümüzde var olan diğer büyük medeniyetlerden ayıran bir başka önemli özelliği ise “dinin” İslam medeniyetindeki yeridir. Diğer medeniyetlerde (Hint, Çin, Mezopotamya, Mısır, İnk, Aztek, Yunan, Roma vd.) din, bu medeniyetlerin önemli bir kültürel değeri düzeyindedir. İslam medeniyetinde ise “din”, medeniyetin temeli ve onun asli kaynağıdır. İslam medeniyeti, İslam dini ile birlikte kurulmuş ve ortaya çıkmıştır. Diğer medeniyetlerde ise “din”, o medeniyetin sahip olduğu kültürel değerlerden biri olma noktasındadır. Bu nedenle diğer medeniyetlerde², dinin medeniyetin inşasındaki rolü, bu konuda etkili olan diğer kültürel unsurlardan (siyaset, ekonomi, ticaret, coğrafi koşullar, iklim, toplumsal ve askerî yapı, kentleşme, hukuk düzeni vb.) biri olma düzeyinde kalmaktadır.

İslam medeniyetinde ise ilahi bir dinin peygamberinin, yine ilahi öğretiler üzerinde kurduğu bir medeniyet söz konusudur. Bu nedenle İslam medeniyeti için din, medeniyeti oluşturan karışımın bir parçası olmanın ötesine ulaşmaktadır. İslam dini, medeniyeti oluşturan bu karışımındaki diğer tüm unsurlara rengini veren, onların kimyasını belirleyen ana unsur olma özelliği taşımaktadır.

Batı medeniyeti için “Hristiyanlık”, medeniyetin dini olma özelliğini taşır; ancak bu medeniyetin temelleri, Hristiyanlıktan çok önce var olan Yunan ve Roma medeniyetlerine dayanır. Hint ve Çin medeniyetlerinde de din, bu medeniyetlerin önemli bir unsurudur, ancak tarihsel olarak da açıktır ki bu medeniyetlerin kurucu unsuru³ düzeyinde değildir.

Huntington (2011), *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması* adlı ünlü ve üzerinde hâlâ tartışmaların bitmediği kitabında

² Çin medeniyeti için Budizm ve Konfüçyanizm, Hint medeniyeti için Hinduizm, Batı medeniyeti için Hristiyanlık ve diğer medeniyetlerin sahip oldukları çok tanrılı dinler.

³ Çin medeniyetinin tarihi MÖ 15. yüzyıla kadar uzanırken Konfüçyüs bundan yaklaşık bin yıl sonra dünyaya gelmiştir. Hinduizm ise kurucusu olmayan ve başlangıç tarihi bilinmeyen, başka dini inançlara sahip olmayı aykırı görmeyen Hint geleneğinin mistik inançlarını kapsar. Ayrıca günümüz Hint medeniyeti, sadece Hinduizmden oluşmaz; İslamiyet, Budizm ve Hristiyanlık da bu medeniyetin mensuplarının inandığı ve geldiği düzeyde etkili olan diğer dinlerdir.

medeniyetlerin ortak özelliklerini sayarken “Medeniyetlerin belirgin sınırları olmadığı gibi tam bir başlangıç ve sona eriş tarihleri de yoktur” demektedir (s. 51). Yazarın bu savının ilk kısmı (medeniyetlerin tam bir başlangıcının olmayışı) açıktır ki İslam medeniyeti için geçerli değildir. Zira, Hz. Muhammed’in risaletinden önce Arap Yarımadası’nda bir medeniyet söz konusu olmadığı gibi risaletiyle birlikte Arap toplumu köklü bir değişim ve gelişime uğramıştır. İslamiyetin yayılmasıyla birlikte İslam medeniyetinin asli unsurlarına dönüşen diğer milletler de geçmişte hiçbir zaman bu şekilde bir araya gelerek aynı medeniyetin parçası olmamışlardır (Kunduracı, 2012, s. 203). Kısaca, miladi 7. yüzyılın ilk yarısında İslamiyetle kurulan bu medeniyet, kendinden önceki hiçbir sosyolojik oluşumun takipçisi, devamı niteliğinde olmamış; tarihsel düzlemde eşsizliğe sahip olmuştur.

İslam medeniyetinin diğer medeniyetlerden bu farkının –bir peygamber tarafından dinî değerler ve ilahi öğretiler üzerine kurulmuş olmasının– birlikte yaşama kültürü üzerindeki önemi ise bu ilahi dinin medeniyeti; barış, kardeşlik ve farklılıklara hoşgörü üzerine kurmasından kaynaklanmaktadır. “İslam”ın kelime anlamının “barış”, “esenlik”, “selamet” anlamlarına gelmesi de bunu ortaya koymaktadır.

Aşağıdaki bölümlerde, İslam medeniyetinde birlikte yaşama kültürü; *Kur’an-ı Kerim*’de, peygamberimizin uygulamalarında ve İslam tarihinde yer alan örnekleri ile incelenecektir.

Kur’an-ı Kerim’de Birlikte Yaşama Kültürü

Kur’an-ı Kerim’de konuyla ilgili birçok buyruk yer almaktadır. İslam dininin kutsal kitabı, günümüz modern toplumlarının henüz sağlayamadığı bir düzeyde birlikte yaşama kültürüne yer vermekte, İslam toplumunda Müslümanların yanında diğer inanç mensuplarının (gayrimüslimler) da hiçbir baskı ve zorlamaya maruz kalkmaksızın yaşayabilmesini olanaklı kılmaktadır.

Aşağıda bu konuyla ilgili bazı *Kuran-ı Kerim* ayetleri incelenecektir⁴:

“(Resûlüm!) Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik” (Enbiya, 107).

Bu ayeti kerime, İslamiyetin kuşatıcılığını en geniş halkada ortaya koymaktadır. İslam peygamberi yalnızca Araplar veya yalnızca iman edenler için değil, tüm insanlar için ve hatta insanları da içine alan tüm âlemler için gönderilmiştir.

⁴ Ayet meallerinde Diyanet Vakfı, Elmalılı Hamdi Yazır ve Hasan Basri Çantay’ın meallerinden faydalanılmıştır.

İslamiyetin tek muhatabı, hedef kitlesi Müslümanlar olmakla kalmamakta, inanan-inanmayan tüm insanları kuşatmaktadır. Bu kuşatıcılığın nasıl olacağı yine aynı ayeti kerimede belirtilmektedir: “rahmet olan” bir kuşatıcılık. İslamiyette “rahmet”, yalnızca Müslümanları değil; toplumda yaşayan herkesi kapsamaktadır (Sandıkçı, 2009, ss. 25-26).

“De ki: Gerçek Rabbinizdendir. Dileyen inansın, dileyen inkâr etsin ” (Kehf, 29).

“Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara adil davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah adaletli olanları sever” (Mümtehine, 8).

“O halde (Resulüm), öğüt ver. Çünkü sen ancak öğüt vericisin. Onların üzerinde bir zorba değilsin” (Ğaşiye, 21-22).

“De ki: Ey insanlar, Rabbinizden size hak gelmiştir! Kim hidayete erdiyse, muhakkak ki kendi nefsi için hidayete erer. Kim de saparsa, o da ancak kendi aleyhine sapacaktır. Ben sizin üzerinize vekil değilim” (Yunus, 108).

“Kim iyi bir iş yaparsa, bu kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa aleyhinedir. Rabbin kullara zulmedici değildir” (Fussilet, 46).

Bu ayeti kerimeler İslam dininde bir zorlamanın olmadığını, herkesin kendi özgür iradesi ile istediği inancı seçebileceğini, İslam toplumunun bunu hoşgörülle karşılayacağını ortaya koymaktadır.

“Allah’tan başkasına tapanlara (ve putlarına) sövmeyin; sonra onlar da bilmeyerek Allah’a söverler” (En’am, 108).

Bu ayeti kerime başka din ve inançlara saygı duymayı gerekli kılmakta, farklılıklara karşı şiddet uygulamak şöyle dursun, sözle bile saldırıda bulunulmasını yasaklamaktadır. Böylece bir arada yaşamının temel koşulu olan farklılıklara saygı da İslam toplumunda güvence altına alınmaktadır (Güneş, 2005, s. 96).

“Gökleri ve yeri yaratması, lisanlarınızın ve renklerinizin birbirinden ayrı olması da O’nun (azamet ve kudretine delâlet eden) alâmetlerindedir. Şüphesiz ki bunlarda, bilenler için ibretler vardır” (Rum, 22).

“Şüphesiz sizin iş, çalışma ve çabalarınız elbette farklı farklıdır” (Leyl, 4).

“Allah dileseydi, sizi elbette tek bir ümmet yapardı. Ama size vermiş olduklarıyla sizi imtihana çeksin diye, öyle yapmamıştır. O halde hayırda yarışınız. Hepinizin

dönüşü Allah'adır. O size, tartışmış olduğunuz şeylerin esasını bildirecektir” (Maide, 48).

“Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır ” (Hucurat, 13).

Yukarıdaki son ayeti kerimenin mealinde “tanışmanız” şeklinde geçen ifadenin Arapça aslı “*tearüf*” kelimesidir. *Tearüf*, “bir şeyin izi üzerinde derinlemesine tefekkür ederek o şeyin hakikatini anlamak” (Atalay, 2009, s.75), anlamına gelmektedir. Kelimenin zıt anlamı ise “karşılıklı olarak birbirini inkâr etmek, yadırgamak ve küçümsemek” (Atalay, 2009, s.75), anlamlarına gelmektedir, yani bu ayeti kerimedeki “tanışmak” kelimesi, “birbirinizi yadırgamamanız”, “inkâr edip küçümsememeniz” anlamlarını da içermekte; toplumsal yaşam içerisinde farklı kavim, kabile, etnik yapı mensupları arasında olumlu bir etkileşimi öngörmektedir.

Yukarıdaki bu son dört ayeti kerime, aynı toplumdaki farklı bireyler ve toplumsal gruplardan farklı toplumlar, milletler ve etnik kimliklere kadar toplum içi ve toplumlar arası mevcut tüm farklılıkların bir üstünlük mücadelesi için değil; toplumsal yaşamın tanışma, kaynaşma, iş bölümü, yardımlaşma ve uzmanlaşma esasları üzerine kurulabilmesi için olduğunu vurgulamaktadır.

Tek tip bireylerden oluşan bir toplumun varlığını sürdürmesinin mümkün olmadığı (Karaca, 2012, s. 228) da ilahi ve toplumsal kanunlar gereği olarak ortaya konulmaktadır. *Kuran-ı Kerim*'de toplumsal farklılıklara yönelik bu anlayış, İslam medeniyeti içinde farklı olanları dışlama, toplumsal yaşamda var olmalarına izin vermeme gibi yaklaşımların ortaya çıkmasını yasaklamaktadır. Böylece bu farklılıkların ilahi takdir gereği gerçekleştiğini ve bunun bir hikmetinin de toplumsal yaşamın sürdürülebilmesi olduğunun anlaşılıp özümsemesi, İslam medeniyetinde birlikte yaşama kültürünün temel kaynağını oluşturmaktadır.

Hız. Muhammed'in Uygulamalarında Birlikte Yaşama Kültürü

Hız. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğinin ilk 13 yılı, müşriklerin egemen olduğu Mekke şehrinde geçmiştir. Bu dönemde müşriklerin kendisine ve inananlara yaptıkları türlü işkence ve baskılara rağmen onlara karşı güç kullanmamış ve toplumda birlikte yaşamanın sürdürülebilmesi için çalışmıştır.

Müslümanlara yönelik baskılar giderek şiddetlenmiş ve artık Mekke'de Müslümanlara yaşam imkânı kalmayınca miladi 622 yılında Medine'deki Müslümanların daveti ile buraya hicret edilmiştir. Hz. Muhammed'in ve ashabının Medine'ye hicretinin ardından Medine halkının tamamı onun yönetimini kabul etmiştir.

Hicretten önce Medine'de iki büyük Arap kabilesi (Evs ve Hazrec) ve azınlık olan üç Yahudi kabilesi (Beni Kurayza, Beni Nadir ve Beni Kaynuka) yaşamaktaydı. Bu kabileler kendi aralarında sürekli savaş hâlindeydiler. Bu sürüp giden savaşlar nedeniyle Medine, barış ve güvenlikten yoksundu (Karagöz, 2009, s. 41).

Hz. Muhammed'in, Mekke'de zulme maruz kalan diğer Müslümanlarla (muhacir) birlikte Medine'ye gelişi bu şehirdeki etnik ve dinî farklılıkları daha da arttırmıştı. Bu durumun şehirdeki toplumsal dengeleri daha da fazla bozması beklenirken böyle olmadı. Bunu, Hz. Muhammed'in toplumsal uyum, dayanışma ve birlikte yaşama bilincinin yerleşmesi için almış olduğu toplumsal ve siyasal önlemler sağlamıştır.

Hz. Muhammed öncelikle, Mekke'de sahip oldukları bütün mal varlıklarını bırakarak buraya gelenler (muhacirler) ile Medineli Müslümanlar (ensar) arasında kardeşlik bağı ilan etti. Bu durum, peygamberimizin tek tek bir muhacir ile bir ensarı kardeş ilan etmesiyle gerçekleşiyordu. Böylece o Medineli ev sahibi Müslüman; kendi malını, evini, toplumsal güç ve etkinliğini kardeşi olan Mekkeli muhacir Müslümanla hiç çekinmeden paylaşıyordu. Bu sayede, şehre dışarıdan göç eden Müslümanlarla, ev sahibi Müslümanlar arasında güçlü bir dayanışma, yardımlaşma ve bütünleşme sağlanarak birlikte yaşama kültürünün ilk adımı ve temeli atılıyordu.

Hz. Muhammed, toplumsal barışı sağlama, birlikte yaşama kültürünü topluma hâkim kılma yolunda ikinci önemli ve belirleyici adımı ise Müslümanlarla Yahudiler ve diğer tüm Medineliler arasında imzalanan bir sözleşme ile sağladı (Güneş, 2005, s. 90; Sırma, 2009, ss. 35-40). Türkçeye 52 madde hâlinde çevrilen söz konusu sözleşmenin konumuzla bağlantılı temel maddeleri şöyledir:

“a) Bu sözleşme, Allah'ın Resülü Muhammed tarafından Kureyş, Yesrib mü'minleri ve Müslümanları ve bunlara tabi olanlarla, onlara sonradan katılanlar ve onlarla birlikte savaş ve savunmayı taahhüt edenler arasında düzenlenmiş bir kitap/vesikadır.

b) Yahudiler kendi dinlerinde serbest olacaklar,

- c) Müslümanlarla Yahudiler, barış içinde yaşayacaklar,
- d) İki taraftan biri, üçüncü bir tarafla savaşır, diğer taraf yardımcı olacak,
- e) Dışardan bir saldırı olursa, Medine müştereken savunulacak,
- f) İki taraftan biri, üçüncü bir tarafla sulh yaparsa, diğer taraf bu sulhü tanıyacak,
- g) Üzerinde ihtilafa düştüğünüz şey ne olursa olsun, iletileceği nihai merci; Allah'tır, Muhammed (a. s.)'dir." (Köksal, 1969, ss. 137-142)

Müslümanların çoğunlukta olduğu, siyasi ve askerî güce sahip olduğu bir ortamda farklı dine sahip olanların can, mal, namus ve dinlerini güvence altına alan bu sözleşmenin (Yaman, 2001, s. 286), İslam medeniyetinin temelini atıldığı Medine şehrinde ve bizzat İslam Peygamberi Hz. Muhammed tarafından kabul edilmesi oldukça önemli ve anlamlıdır. Böylece bir medeniyetin temellerinin atıldığı ve asıl ismi "Yesrib" olan bu şehir, "Medine-i Münevvere" (Aydınlanmış Şehir) olarak anılmaya başlanacaktır.

Müslümanlar, Medine'de hâkim güç olmalarına rağmen, anlaşmanın hükümlerine her zaman uymuş, herkesin can, mal, namus ve dinleri güvence altında olmuştur. Ancak Yahudiler, anlaşmaya uymamış; birçok defa ihanette bulunmuşlardır. Bu ihanetler, her seferinde farklı bir kabile tarafından yapılmıştır. Bu nedenle, anlaşmaya uymamanın cezası da her seferinde o kabile düzeyinde kalmıştır. "Ancak onların vefasız davranmaları, Kureyş'i sık sık Müslümanlar aleyhine tahrik etmeleri, hileleri, Evs ve Hazrec'in aralarını bozmaya çalışmaları, Resul-i Ekrem'e suikast tertiplenmeleri gibi davranışları sebebiyle önce Kaynuka, sonra Nadir grupları şehirden çıkarıldılar. Hendek Savaşı'ndan sonra da Kurayza'nın cezalandırılmasıyla vesika yürürlükten kalkmış oldu" (Sarıçam, 2009, s. 121).

Hz. Muhammed döneminde Hristiyanların cizye anlaşmaları ile Medine yönetimine bağlanmaları söz konusu olmuş, ancak Müslümanlarla, Hristiyanların aynı yerleşim yerinde birlikte yaşamaları bu dönemde hiç gerçekleşmemiştir. Tebuk Savaşı'nda Müslümanların hâkimiyetine giren "Eyle", "Ezruh" ve "Makna" beldelerinin Hristiyan toplulukları, cizye anlaşmaları ile mal, can, inanç ve seyahat özgürlüğüne sahip olmuşlardır (Öztürk, 2009, ss. 129-130).

Hz. Muhammed döneminde sahabenin içinde de farklı ırk ve medeniyetlerden kişiler bulunmuş, bunlar Arap olmamalarına rağmen hiçbir ayrıma tabi

tutulmamışlardır. Aksine farklı kültür ve medeniyetlerden gelen sahabelerin bu farklılıklardan kaynaklanan bilgi ve deneyimlerinden faydalanılmıştır. Bu durum, İslam medeniyetinin çok kültürlü yapısının temelleri atılırken sonraki dönemler için de örnek olmuştur: “Sahabiler arasında İslam’ın ilk yıllarından itibaren çeşitli etnik unsurlara mensup şahsiyetler bulunuyordu. Söz gelişi ünlü Bilal-i Habeşi gibi Mekke’ye yerleşen Habeş asıllı... Selman-ı Farisi’nin yanı sıra, Azadmered b. Hürmüz gibi Fars asıllı, yine Ebu Şah el-Yemani, Yezid b. Mehar el-Yemani gibi Yemen’e yerleşen Fars asıllı, ayrıca asıl adı Bakom olan Baküm er-Rumi gibi Rum asıllı sahabeler bulunuyordu” (Sarıçam, 2009, s. 117).

Peygamberimizin toplumsal yaşam içinde sınıf farklılıklarını ortadan kaldırmaya, birlikte yaşama kültürünü ortaya koymaya yönelik bir başka önemli uygulaması, sünneti ise köleleri azat etme, esirleri serbest bırakma (cizye veya okuma-yazma öğretme gibi şartlarla) ve bunları yaygınlaştırma adına ümmetini teşvik etmesidir. İşlenen günahların kefaleti veya sadaka olarak Allah rızasını kazanmaları için Müslümanların kölelerini azat etmelerini ve/veya onlara iyi davranmalarını emir ve tavsiye etmiştir. Bu sünnet, zaman içerisinde İslam toplumunda köleliğin ortadan kalkmasını sağlamış; toplumsal eşitlik ve adaletin yasalar zoruyla değil, toplumsal gönüllülük esasıyla tesisini sağlamıştır.

Hız. Muhammed’in vefatından sonra 30 yıl süren Raşid Halifeler Dönemi’nde (632-661), İslam medeniyetinin toprakları Arap Yarımadası’nın dışına taşmış, tüm Ortadoğu ve Kuzey Afrika’nın önemli bir kısmını kapsar olmuştur. Bu dönemde de peygamberimiz dönemi “birlikte yaşama” uygulamaları devam ettirilmiş, Müslüman topluluklar arasında bir ayrımcılık yaşanmadığı gibi başka ırk ve dinlere mensup kişiler de İslam medeniyeti içerisinde kendi din ve inançlarını özgürce yaşayabilmişlerdir (Sırma, 1991).

Emeviler (661-750) ve Abbasiler Dönemi (750-1258)

Emeviler, seçimle iktidara gelen Raşid Halifeler Dönemi’nden sonra kılıçla iktidara gelmiş ve iktidarı, babadan oğula geçen bir sisteme dönüştürmüşlerdir. Bu dönem, Hız. Muhammed ve Raşid Halifeler Dönemi’ne muhalif uygulamalara şahit olmuş (Sırma, 1991), birlikte yaşama kültürü de bu dönemde zarar görmüştür. Müslümanlar arasında geçmişte olmayan bir ayrımcılık ortaya çıkmış, Arap olmayanlar yönetimden uzak tutulmuştur. İslamiyet öncesi asabiyet (kan bağı esaslı ırkçılık/kabilecilik anlayışı) duygularının ön plana çıktığı bu dönemde ayrımcılığın sınırları Arap olan-olmayanın da ötesine geçmiş ve kabile asabiyetine

kadar uzanmıştır. Emevilerin, başkenti Şam eyaletine taşınmaları da bunun bir sonucu olarak görülmektedir (Öztürk, 2009, s. 132). Emeviler, kabile asabiyeti ile “Peygamber Ailesine” (ehlibeyit) bile saldırıda bulunmuş ve 680 yılında peygamberimizin torunu Hz. Hüseyin başta olmak üzere ehlibeytinden yetişkin erkekleri Kербela Faciası’nda katletmişlerdir (Köksal, 2010).

Bu dönemde gayrimüslimlere yönelik de somut ayrımcılıklar gerçekleşmiştir. Şam’da bir kilisenin ev olarak kullanılmak üzere eşraftan birisine verilmesi, Irak’ta patriklik seçimlerine yirmi yıla yakın izin verilmemesi bunun örneklerindedir. Bunun da ötesinde, İslamiyeti seçmiş olan gayrimüslimlerden cizye vergisinin alınmaya devam edilmesi ve bunlara ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapılması gibi keyfi uygulamalar (Öztürk, 2009, ss. 133-134), toplumsal barışa ve kurumsallaşmış adalete olan inancı ciddi anlamda yaralamıştır.

Emeviler Dönemi, yaptıkları ayrımcılık ve kan dökücülükleri nedeniyle uzun sürmemiş ve bu döneme 750 yılında Abbasiler tarafından son verilmiştir.

Abbasiler, Emevilere nazaran Arap olmayan Müslüman topluluklara daha iyi davranmışlar, onlara da yönetimde yer vermişlerdir. Abbasiler varlıklarını yaklaşık beş yüzyıl sürdürmüş olsalar da bu dönemin son iki yüzyılı sembolik bir yönetime dönüşmüş, İslam toprakları üzerinde çok sayıda beylik ve devlet ortaya çıkmış ve varlığını sürdürmüştür (Üçok, 1968, s. 117-118).

Osmanlı Devleti Dönemi ve Millet Sistemi

13. yüzyıl sonunda küçük bir Anadolu Beyliği olarak kurulan Osmanlı Devleti, 15. yüzyılda üç kıtada egemenliği olan, topraklarında farklı Müslüman topluluklar ve gayrimüslimlerin yaşadığı bir imparatorluğa dönüşmüştü.

Osmanlı Devleti’nde bilinen ilk nüfus sayımı (tahrir) I. Beyazıt zamanına kadar ulaşır. I. Süleyman (Kanuni) zamanında yapılan tahrirlere göre, Osmanlı’nın Anadolu ve Rumeli topraklarındaki toplam nüfusunun (11,3 milyon) yaklaşık %40’ını gayrimüslim haneler oluşturmaktaydı. 19. yüzyıl nüfus sayımları da 35 milyon Osmanlı nüfusunun yaklaşık %45’ini gayrimüslimlerin oluşturduğunu ortaya koymaktadır (Elibol, 2007, ss. 142-153). Önemli bir gayrimüslim nüfusa sahip olan ve yüzlerce yıl farklı, din, ırk ve mezheplerden oluşan bir toplumu yöneten Osmanlı Devleti, oldukça geniş bir coğrafyaya da yayılmış olan bu toplulukları “Millet Sistemi” ile bir arada tutabilmiştir.

“Millet Sistemi” ile Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan topluluklar, din ya da mezhep esasına göre örgütlenecek yönetilmiş; devlet içindeki sosyal, siyasal ve yasal konumları buna göre şekillenmiştir (Özcoşar, 2003, s. 128; Akça, 2007). “Osmanlı Devleti toplum üzerindeki yetkilerini genel yönetim, güvenlik, maliye ve askerlik gibi konularda sınırlandırmış; bunların dışında kalan eğitim, haberleşme, sosyal güvenlik, adalet, nüfuz, dinî işler ve vakıf hizmetleri gibi dinî ya da mezhep esasına dayalı işler millet teşkilâtları tarafından yürütülmek üzere gayrimüslim topluluklara bırakmıştır” (Kurtaran, 2011, s. 61).

“Millet Sistemi”nin temeli İstanbul’un fethi ile atılmış; Fatih Sultan Mehmet, İstanbul’un fethinden sonra Ortodoks bir din adamı olan George Scholarius’u, “Gennadios” unvanı ile Osmanlı toprakları üzerindeki Ortodoksların Patriği olarak atamış (Yalçın, 2012, s. 488) ve Ortodoks topluluğuna sosyal, mali ve dinî konularda özerklik tanımıştır. Bu özerklik zamanla Ermeni, Yahudi ve diğer gayrimüslim cemaatlere de başlarına padişah beratı ile bir cemaat liderinin atanması ile yaygınlaştırılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimler kendi dinlerini, medeni ve kültürel yaşantılarını Osmanlı sosyal ahengi içerisinde yaşayabilmişlerdir (Eryılmaz, 1990; Akça, 2007, ss. 57-61).

Osmanlı Devleti’nde birlikte yaşama kültürünün en canlı olduğu yerler kuşkusuz “Levant” liman şehirleri⁵ olmuştur. Doğu Akdeniz’de, Avrupa ile Asya ticaretinin gerçekleştiği liman şehirleri olan bu şehirler; Batılı ve Doğulu tüccarların, diplomatların yerleşik olduğu, ticari yaşamın güçlü olması nedeniyle aynı zamanda bir istihdam bölgesi olarak Osmanlı Devleti’nin uzak topraklarından bile insan gücünü kendisine çektiği çok kültürlü, kozmopolit yerleşimlerdir (Taşçı, Özden, Davras, ve Akkurt, 2015). Osmanlı Devleti’nin verdiği ahidnameler ile (Bulut, 2002, ss. 198-202) Fransız, İngiliz, Hollandalı ve İtalyan şehir devletlerinin elçileri, tüccarları buralarda ticari faaliyetlerde bulunma ve yerleşik bir hayat sürme hakkını elde etmişlerdir. İngiliz tarihçi Mansel (2011), “Levant” üzerine yazdığı eserinde bu şehirlerin çok kültürlü ve hoşgörülü yapısını şöyle ifade eder: “Smyrna (İzmir), İskenderiye ve Beyrut, Levanten diyalogunun kalbini oluşturmaktaydı. Bu limanlar hem Akdeniz ve Ortadoğulu, hem Osmanlı ve Avrupalı, hem milliyetçi ve uluslararası karışımı oldukları için Levant’ta camiler, kiliseler ve sinagoglar yan yana inşa edilmişti” (s. 2).

⁵ Aslen Fransızca bir kelime olan “Levant”, yükselen anlamına gelmektedir. Avrupa’nın doğusuna düşen bir bölge olduğundan güneşin yükseldiği yer anlamında Batılılar tarafından kullanılmıştır.

Ahidnameler ile Levant şehirlerindeki Batılı tüccar ve diplomatlar; mal ve can güvenliği, korsan saldırılarına karşı koruma, suçlarda birlikte sorumlu olmaktan kurtulma, ibadet özgürlüğü, kendi mahkemesinde yargılanma (aktaran Bulut, 2002, s. 203) gibi haklara sahip olmaktadır.

16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Doğu-Batı ticareti, birlikte yaşama kültürü, konuşulan çok sayıda dil (Türkçe, Arapça, Aramice, Rumca, Ermenice, Fransızca, İtalyanca, İngilizce, Rusça, Portekizce vd.), üç ilahi din ve onların çok sayıda mezhepleri Levant şehirlerinde özgürce varlığını sürdürmekteydi (Taşçı vd., 2015, ss. 61-66; Mansel, 2011).

19. yüzyıldan itibaren Levant barışı bozulmaya başladı (Slade, 2011, s. 85), 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise bu şehirler artık çok kültürlülüğü –ve Akdeniz ticaretinin merkezi olma özelliklerini– kaybettiler (Mansel, 2011).

Toplumsal barış ve karşılıklı güvenin bozulması Levant şehirlerinde isyan ve karışıklıkları doğurmuş, 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin yıkılışından hemen önce bu şehirler çok kültürlü, kozmopolit özelliklerini kaybetmişlerdir (Mansel, 2011; Kechriotis, 2005; Sciacky, 2000, s. 37). Levant barışının bozulmasının temel nedeni Fransız Devrimi ile birlikte milliyetçilik akımının Osmanlı Devleti içindeki gayrimüslim azınlıkları da etkisi altına alması olmuştur. Levant şehirlerinde yaşayan Rum, Ermeni toplulukların Batılı tüccar ve diplomatların da yönlendirmesi ile ayrılıkçı hareketlere girmeleri, bu şehirlerdeki toplumsal barışı bozmuştur. İzmir'in Yunan işgali sırasında bu şehrin Rum vatandaşlarının davranışları Levant kültürünün sona erdiğinin kanıtı gibiydi: "Symra'da savaşın sonuna gelindiğinin ilk sinyali 6 Kasım'da (1918) bir İngiliz savaş gemisinin gelmesi olmuştur. (Rum) Halkın alkışları ve çalan kilise çanlarıyla fabrika düdükları arasında savaş gemisi Kordon'daki Kraemer Hotele yakın şamandıraya bağlanmıştı. Otel sahibi istemeyerek, Yunan bayrağı asmaya zorlanmıştı" (Mansel, 2011, s. 285).

Batı Medeniyetinde Birlikte Yaşama Kültürü

Batı medeniyetinde birlikte yaşama kültürünün, tarih boyunca belirgin bir gelişme gösteremediğini, farklı din, mezhep ya da etnik kimlikleri içerisinde barındıran çok kültürlü toplumsal yapıların oluşmadığını görmekteyiz. Bu nedenle de farklılıkları hoş görebilen, bunları kendi içinde barındırabilen bir medeniyet olma özelliğine sahip olamamıştır. Ortaçağ ve erken modern dönemde

batı coğrafyasında –çok da büyük olmayan Yahudi azınlıktan başka– Hristiyanlar dışında başka bir dine mensup bir topluluğu görememekteyiz.

711 yılında İslam ordularının İspanya'yı fethi ile bu topraklarda başlayan Müslüman hâkimiyeti, 756 yılında Endülüs Emevi Devleti'nin kurulmasıyla kurumsallaşmış ve varlığını yaklaşık 780 yıl sürdürmüştür. 15. yüzyıl sonunda İspanya topraklarındaki Aragon Kralı Ferdinand ile Kastilya Kraliçesi I. İsaabel (evlenerek) ordularını birleştirmişler ve zayıflayan Endülüs Devleti'ne 1492 yılında son vermişlerdir. 782 yıl boyunca bu topraklarda Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler birlikte varlıklarını sürdürmüş iken hâkimiyeti ele geçiren Hristiyanlar, diğer dinlere mensup olanları ülkeyi terk etmek, Hristiyan olmak veya katledilmek şeklindeki üç tercihten birisini kabul etmeye zorlamışlardır (İnalçık, 2011, ss. 117-119; Özdemir, 2012; Aktürk, 2010, s. 137). Hristiyan olmayan ve ülkeyi terk etmeyenleri ise katletmiş ve İslam medeniyetinin ülkede sağladığı çok dinli, çok kültürlü yapıyı yok etmişlerdir (Er ve Ataman, 2008, ss. 751-754). “Bundan sonra Endülüslülerin kaderinde 1614'e kadar devam edecek uzun ve elemli bir tükeniş süreci başlar. Endülüs şehirleri peyderpey Hristiyan hâkimiyetine geçer. Her bir işgal beraberinde yağma, kıtlık, katliam, esaret ve sürgün getirir” (Özdemir, 2014, s. 10). Dinlerini gizleyerek İspanya'da yaşamaya devam etmeye çalışan ve “Moriskolar” adıyla anılanlar ise halkın önünde toplu olarak yakılarak öldürülme de dâhil olmak üzere çeşitli baskı ve katliamlara maruz kalmış, nihayet 1600'lerin başında 500 bin Morisko'nun ülkeden sürülmesiyle (Özdemir, 2012, s. 314) –ki bu olay Avrupa'da dönemin en büyük dinî sürgün olayı olarak kayda geçmiştir– varlıkları sona ermiştir. Benzer durum 9 ve 13. yüzyıllar arasında Müslüman hâkimiyetinin olduğu Sicilya adası için de geçerli olmuştur. Müslümanların egemenliği altındaki bu yüzyıllar arasında ada nüfusu Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerden oluşmakta ve yalnızca adanın başkenti Palermo'da 300'e yakın cami bulunmaktaydı. Hristiyanların tekrar adayı ele geçirmesinden sonra ise Müslümanlar adadan sürülmüş, öldürülmüş veya Katolik olmaya zorlanmıştır (Aktürk, 2010, ss. 138-141).

Avrupa'da birlikte yaşama kültürünün zayıflığı sadece başka dinlerin mensuplarına karşı söz konusu olmamış, ayrıca hâkim din Hristiyanlığın mezhepleri arasında da hoşgörüsüzlük, birlikte yaşayamama kendisini göstermiştir. Protestan mezhebinin 16. yüzyılın başlarında ortaya çıkmasından sonra Avrupa, yüzlerce yıl sonu gelmeyen mezheb kökenli savaflara sahne olmuştur (Kennedy, 2002, ss. 65-70; İnalçık, 2011, ss. 143-267; Wolffe, 2013). Bu savaflar, farklı mezheplere mensup ülkeler ya da prenslikler arasında meydana

gelebildiği gibi aynı ülkedeki Katolik ve Protestanlar arasında bir iç savaş şeklinde de ortaya çıkabilmiştir. Bu savaşlarda milyonlarca insan ölmüş, Avrupa'da aynı dinin farklı mezheplerinin bile bir arada yaşayabilme yeteneğini sergileyemediği görülmüştür.

Bütün bunların sonucu olarak, Avrupa toplumlarında, 16. yüzyıl sonrası sömürgecilik döneminde Asya ve Afrika kıtalarından getirilen köleler içerisinde yer alan Müslüman köleler (Er ve Ataman, 2008, s. 751) ile Moskof Knezliği'ne karşı savaşmak üzere davet edilen ve daha sonra Litvanya'da Vilnius yakınlarına yerleştirilen yaklaşık 100 bin civarındaki Müslüman Tatar nüfusun (Aktürk, 2010, s. 137) dışında –ve tabii Osmanlı'nın Balkan topraklarındaki Müslüman nüfus haricinde– 20. yüzyıla kadar Batıda bir Müslüman nüfus ve hatta azınlık bulunmamıştır.

Günümüzde Batı Medeniyetinde Birlikte Yaşama Kültürü

Avrupa ülkelerine II. Dünya Savaşı sonrasında –varlığı hâlen devam eden– bir dış göç dalgası başlamıştır. Bu sürecin başlamasında, II. Dünya Savaşı sonrasındaki yüksek nüfus artış oranlarının 1960'lardan itibaren ortadan kalkması (Macunovich, 2002) ve sürekli büyüyen Batı ekonomilerinin iş gücü talebinin ulusal kaynaklarla karşılanamaması belirleyici olmuştur (Kaya, 2008, s. 151; Yavuz, 2013, ss. 611-613). Kendi coğrafyalarında başka dinlerin mevcudiyetine neredeyse hiç yaşam şansı tanımayan Batılılar, ekonomik ve demografik nedenlerle çoğunluğu Müslüman olan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere milyonlarca göçmenin çalışmak üzere ülkelerine gelmesine ve yerleşmesine izin vermek zorunda kalmışlardır. 1990'lardan itibaren yeni göçmen alımını büyük oranda azaltmalarına rağmen yasadışı yollarla da olsa her yıl yüz binlerce insan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere Batılı ülkelere göç etmeye devam etmektedir.

1950'lerin başında –önemli kısmı Balkanlardaki Müslüman nüfus olmak üzere– Avrupa'da 10 milyon olan Müslüman nüfus, toplam Avrupa nüfusunun yalnızca %2'sini oluşturmaktaydı. Günümüzde bu rakam yaklaşık 42 milyona ve nüfus içerisindeki oranı da %6'ya yükselmiştir (Kettani, 2010, s. 162). AB ülkelerinde ise yaklaşık 20 milyon göçmen yaşarken bunların toplam AB nüfusu içindeki oranları %4'tür. AB ülkelerinin toplam nüfuslarının %7'sini AB bölgesi dışında doğan kişiler oluşturmaktadır. Eurostat tarafından yapılan nüfus projeksiyonları, günümüzde 500 milyon olan toplam AB nüfusunun, önümüzdeki 35 yılda (2060) hiç göçmen alınmaması durumunda 430 milyona gerileyeceğini, sınırlı düzeyde

de olsa göçmen nüfus kabul etmeye devam ettikleri durumda ise 2060 yılında 515 milyona yükseleceğini göstermektedir (Eurostat, 2014).

Görüldüğü gibi Avrupa, gerek 1960 ila 1990 arası dönemde iş gücü arzının yetersizliği nedeniyle gerekse 1990 sonrası –günümüzde de devam eden– dönemde doğurganlığın düşük, nüfus artışının negatif olması nedeniyle nüfus yapısını koruyabilmek amacıyla dış göçe izin vermek⁶ zorunda kalmıştır.

Demografik ve istihdama ilişkin zorunluluklardan kaynaklanan dış göç, Avrupa ülkelerinde çok kültürlü, çok dinli ve etnik kökenli toplumsal dönüşüm⁷ neden olmuştur. Tarihte çok kültürlü bir toplumsal yaşam tecrübesi olmayan – birçok örnekte görüldüğü gibi farklılıkları, farkı olanları yok etme politikası izlemiş olan– ve günümüzdeki dönüşümünü de demografik ve çalışma yaşamına ilişkin zorunluluklar nedeniyle yaşayan Avrupa toplumları için bu yeni deneyim, doğal olarak birçok sıkıntıları da beraberinde getirmektedir.

Batı toplumlarındaki göçmenler, ciddi toplumsal sorunlar yaşamaktadır. Bu sorunların temelindeki önemli bir neden de ev sahibi medeniyetin onları kabullenme, toplumsal entegrasyonlarını sağlama kabiliyetine sahip olmamasıdır. Almanya’da yarım asrını geride bırakan Türk göçmenlerle ilgili aşağıda yer alan araştırma bunun sıradan bir örneğidir: “2005 yılında yapılan bir araştırmaya göre uyum sorunu yaşanan alanların arasında dil %66 ile ilk sırada yer almaktadır. Bunu yaklaşık %63 ile kültürel tutum ve davranışlar... takip etmektedir. Devlet kurumları ile sorun yaşadıklarını belirtenlerin oranı, yaklaşık %53, din konusunda uyum sorunu yaşayanların oranı ise yaklaşık %51’dir. Son olarak günlük ilişkilerinde uyum sorunu yaşayanların oranı yaklaşık %42 olarak tespit edilmiştir” (Yavuz, 2013, ss. 617-618).

Batı medeniyetinin diğer toplum ve medeniyetlerin mensuplarını birlikte yaşama kültürü içerisinde eritememesinin bir diğer nedeni de Batılı toplumların

⁶ Yalnızca 2012 yılında AB ülkelerine toplam 1.7 milyon göçmen yerleşti (http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics).

⁷ Batı medeniyetinin önemli iki ülkesi olan ABD ve Kanada için ise durum biraz daha farklıdır. Bu ülkeler coğrafi keşifler sonrası Avrupa ülkelerinin istilasına uğrayan, yerli halklarının neredeyse yok edildiği ve 16. yüzyıldan itibaren tamamıyla dış göç üzerine kuruldukları için kuruluşları itibarıyla çok kültürlü bir yapıya sahip olmuşlardır. Ancak bu çok kültürlü yapıda kurucu konumda olan Avrupa ülkelerinden göç edenler, dünyanın diğer bölgelerinden göç edenlere karşı ayrımcılık politikaları izlemişler; Afrikalı, Asyalı, Hispanik kökenliler ırkçı ve ayrımcı uygulamalara – günümüzde geçmişe görece azalsa da– toplumsal, kültürel, ekonomik, adli ve politik düzlemlerde maruz kalmaya devam etmektedirler (Williams, 2004, ss. 19-39; Hitts, 2005; Rothenberg, 2001; EC, 2012, ss. 64-65; Schuman, Steeh, Bobo Kryan, 1997 vd.).

bilim, teknoloji, sanayi ve ekonomide diğer toplumlara göre son yüzyıllarda ileri gitmesinden dolayı kendilerini diğer toplumlardan üstün görmeleri yatmaktadır. Modernizm anlayışında da kendisini bulan bu yaklaşım, diğer toplum ve medeniyetleri geri, ilkel kabul etmektedir; tarihi gelişim seyrinde Batılı modern toplumların en ileri seviyeyi temsil ettiğini, diğer toplumların da bu gelişim seyrini takip etmesi gerektiğini varsayar (Er ve Ataman, 2008, s. 754; Loo ve Reijen, 2003, ss. 14-15). Bu anlayış da, Batı toplumlarının kendilerine denk görmedikleri başka kültür ve medeniyetlerin insanlarıyla kaynaşmalarını, onlarla toplumsal entegrasyonu sağlamalarını –bir de tarihte böyle bir birlikte yaşama kültürü ve deneyimine de sahip olmamaları ile birleşince– gittikçe zorlaştırmaktadır.

Batı'nın birlikte yaşama kültürüne sahip olamama konusundaki en acı ve güncel örnekleri ise Balkanlarda yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu topraklara hâkim olduğu yüzyıllar boyunca bölgenin Müslüman ve Hristiyan halkları birlikte varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak bu birliktelik, Yugoslavya'nın dağıldığı 1990'ların başında sürdürülemezdir. Sırplar bu dağılma sürecinde Yugoslavya'nın askerî gücünü devralırken bu askerî gücü aynı ülkenin Boşnak Müslümanlarına soykırım için kullanmışlardır. 1992-1995 yılları arasında süren Bosna Savaşı sırasında Sırplar 160 bin Boşnak'ı (Boşnak nüfusun %10'unu) öldürmüş, 1 milyon Boşnak, mülteci konumuna düşmüştür. Avrupada 2. Dünya Savaşı sonrası en büyük soykırım ve mülteci hareketi bu soykırımla gerçekleşmiştir (Dalar, 2008, s. 96; Bağcı, 1992, s. 268). Dört yıl süren bu soykırım, yalnızca Sırpların değil; tüm Avrupa'nın buna göz yummuş olmasıyla Batı medeniyetinin insan hakları konusunda utanç sayfasını oluşturmaktadır.⁸

2001 yılı 11 Eylül'ünde ABD'de ikiz kulelere yapılan terör saldırısından sonra Batı medyasında bu saldırının İslam ve Müslümanlarla özdeşleştirilmesi, Batıda "İslamofobi"nin büyük bir hızla yayılmasına yol açmıştır. "Yabancı Düşmanlığı" anlamına gelen "Xenophobia" kavramından türetilen "İslamofobi", Batıda yabancı düşmanlığı ya da korkusunun, Müslüman kökenli insanlara ve gruplara yönelik olması durumunu ifade etmektedir (Er ve Ataman, 2008, s. 755). İslamofobi, Batı toplumlarında Müslüman azınlıklara önyargıyla yaklaşılmasına, onların potansiyel tehlike, terörist olarak görülmesine ve ayrımcılığa uğramalarına

⁸ Benzer soykırım, katliam ve asimilasyon olaylarının Çin medeniyet bölgesinde Doğu Türkistan halkına ve Rohingya Müslümanlarına karşı; Hint medeniyet bölgesinde Keşmir Müslümanlarına karşı yürütülüyor olması, Asya kıtasındaki bu iki medeniyet bölgesinde de durumun pek de farklı olmadığını ortaya koymaktadır.

neden olmaktadır. Doğal olarak bu durum da birlikte yaşama olanağını daha da güçleştirmektedir.

Avrupa Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı İzleme Merkezi (EUMC) tarafından 2005 ve 2006 yıllarında on AB ülkesinde yapılan ve bu ülkelerde yaşayan 58 Müslüman gençle gerçekleştirilen nitel görüşmelerde –ki bu görüşmelerin bir kısmı grup odaklı gerçekleştirilmiştir– Müslüman olmalarından dolayı ırkçılığa, ayrımcılığa, şiddete maruz kalıp kalmadıkları sorulmuştur. Katılımcılar; ayrımcılığa, sosyal dışlanmaya, fiziksel ve sözlü saldırıya günlük yaşamda maruz kaldıklarını ve bunun 11 Eylül saldırısından sonra çok daha fazla arttığını belirtmişlerdir. 11 Eylül öncesinde etnik olarak Avrupa kökenli olmamaları nedeniyle dışlanma ve saldırıya maruz kalırken 11 Eylül sonrasında ise dinlerinden dolayı bunlara maruz kaldıklarını belirtmişlerdir. Katılımcılar, ayrıca devlet ve sivil toplum içerisinde de Müslümanlara yer verilmediği, yalnızca sokaktaki vatandaş tarafından değil; kamu kurumları, sivil toplum kuruluşları tarafından da dışlandıklarını belirtmişlerdir (EUMC, 2006, ss. 43-61).

Batılı bir araştırma ajansı olan “European Union Agency for Fundamental Rights” (FRA) tarafından 2009 yılında AB ülkelerinde 23 bin 500 Müslüman göçmenle yüz yüze yapılan bir anket ise bu ülkelerde yaşayan her üç Müslümandan birisinin son bir yıl içerisinde ayrımcılıkla karşılaştığını ve her on Müslümandan birisinin de saldırı, tehdit veya aşağılanmaya uğradığını göstermektedir. Bu ırkçı saldırılara maruz kalanların %79’u durumu polise bildirmediğini ifade ederken bundaki önemli bir sebebin de %43 ile polise güvenmeyişleri olduğunu belirtmişlerdir. Ankete katılanların %80’i ayrımcılığa maruz kaldıklarında kendilerine destek olacak bir kurum veya kuruluşun varlığından da habersiz olduklarını belirtmişlerdir (European Union Agency for Fundamental Rights, 2009, s. 3).

Feldman ve Littler’ın (2014) İngiltere özelinde yaptıkları araştırma ise bu tür saldırılara maruz kalan her altı Müslümandan sadece birinin bunu polise bildirdiğini göstermektedir. Bu veriler, Avrupa ülkelerinde ırkçı saldırıların düzeyini, göçmenlerin ve azınlıkların Avrupa devletlerine karşı güvensizlik duyduklarını ve haklarını arayacak kanallara sahip olmadıklarını veya bunlara ulaşamadıklarını göstermektedir.

2014 yılı Avrupa Parlamentosu seçimlerinde aşırı sağ partilerin oylarını büyük oranda arttırmaları da Avrupada birlikte yaşama kültürünün gelişmediğinin tam aksine gerilediğinin bir başka önemli⁹ göstergesidir.

Avrupada artan işsizlik oranları ve küresel ekonomik krizin Batılı toplumlar üzerindeki baskısı, göçmenlere yönelik olumsuz önyargıyı daha da arttırmakta, Müslüman göçmenler için ise İslamofobi ile birleşen bu önyargılar daha da büyük toplumsal sorunlara yol açmaktadır.

Batı ülkelerinde toplumsal barışı bozan bu sorunları (ırkçılık, ırkçı saldırılar, göçmen karşıtlığı, ayrımcılık vb.) çözümlenmek amacıyla bazı politikalar ve önlemler uygulanmaya çalışılmaktadır. Bu amaçla AB, üye devletler, sivil toplum kuruluşları araştırmalar yapmakta; raporlar, anketler hazırlamaktadır. Bunlar doğrultusunda da politikalar uygulanmaya çalışılmaktadır. Sorunun çözümü için “yönetişimin”, “çokkültürlülüğün”, “kültürler arasılığı”, “kültürler arası diyalogun”, “demokratik katılımın”, “insan haklarının” ve “temel özgümlüklerin” toplumda yaygınlaştırılması öngörülmektedir (CE, 2008, ss. 13-48; EUMC, 2006; Dong, Day ve Collaço, 2008; UNESCO, 2006). Ancak bu çözüm önerilerinin başarılı olduğunu ve Batıda gelişmekte olan ırkçılığa, İslam karşıtlığına, ayrımcılığa karşı etkili olduğunu söylemek –en azından şimdilik– mümkün görünmemektedir.

Sonuç

İslam medeniyetinin, gerek medeniyeti oluşturan asli unsurlar (Müslüman milletler) arasında gerekse dinî azınlıklar arasında birlikte yaşama kültürünü, teorik ve uygulama düzeyinde başarılı bir şekilde sağladığını görmekteyiz.

İslam medeniyetinin *Kuran-ı Kerim* ve sünnetten oluşan temel referans kaynaklarında, Müslümanların hangi ırk ve etnik kökenden olurlarsa olsunlar kardeşlik bağıyla birbirlerine bağlanmaları ve bir vücudun uzuvları gibi algılanmaları, medeniyetin asli unsurları arasında birlikte yaşama kültürünün sağlam temellerini ortaya koymaktadır.

Başka dine mensup olan azınlıklara karşı ise onların inanç ve değerlerine saygı duyulması; can, mal, din ve namuslarının garanti altına alınması yine bizzat

⁹ Bir önceki Avrupa Parlamentosu seçimlerinde yalnızca %6,3 oy alan Fransız aşırı sağ parti Ulusal Cephe, bu seçimde %25 oy almış; Almanyadan ilk defa bu seçimlere katılan aşırı sağ parti (AfP) ise %7 oy almıştır (Aktaş, 2014, s. 34).

Kuran-ı Kerim'de ve İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in uygulamalarında güçlü biçimde yer almaktadır.

İslam medeniyetinin İslam Peygamberi'nden sonraki dönemlerinde de – dönemsel bazı inhiraflar olmakla birlikte– birlikte yaşama kültürünün *Kuran-ı Kerim* ve sünnetteki uygulamaları doğrultusunda canlı kaldığını, farklı din, ırk, mezhep ve kültürlerle karşı hoşgörü ve saygının belirgin biçimde var olduğunu görmekteyiz. İslam medeniyetinin hâkim olduğu Asya, Afrika ve Ortadoğu topraklarında başka din ve etnik kökenlere mensup olanların varlıklarını günümüze kadar sürdürmüş olmaları da bunu ortaya koymaktadır.

İslam medeniyetinin birlikte yaşama kültürü konusundaki kapasitesini daha iyi ölçebilmek ve anlamak için diğer medeniyetlerin bu konudaki kapasiteleriyle karşılaştırılması faydalı olmuştur. Birbirlerinin ardılı olarak egemen oldukları aynı coğrafyalarda sergiledikleri birlikte yaşama kültürü örnekleri incelendiğinde İslam ve Batı medeniyeti arasında çok ciddi farklılıklar olduğu görülmüştür.

İspanya, Sicilya ve Balkan örneklerinde görüldüğü gibi İslam medeniyetinin egemen olduğu dönemlerde bu coğrafyalarda Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler birlikte yaşayabilmiş iken daha sonra bu topraklarda Batı medeniyetinin hâkimiyeti dönemlerinde bu mümkün olamamış; Müslümanlar soykırım ve katliama uğramış, göçlere zorlanmıştır.

Asya örneklerinde ise Budist ve Hinduların egemenliğindeki Çin ve Hint medeniyet bölgelerinde Müslümanlara yönelik günümüzde de soykırım, katliam ve saldırıların varlığını devam ettiriyor olması, birlikte yaşama kültürü konusunda bu medeniyetlere ilişkin somut ve açık bir gösterge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüz Batı toplumlarında da kitlesel dış göç hareketleriyle birlikte – önemli bir kısmı Müslüman toplumlardan olmak üzere– farklı medeniyetlerden önemli bir göçmen nüfus bulunmaktadır. Bunlara karşı da Batı toplumlarında önyargıların, nefret saldırı ve suçlarının yüksek düzeyde varlığı söz konusudur. Tarihte birlikte yaşama kültürünü kendi medeniyeti içerisinde bile sağlıklı biçimde kuramayan Batı medeniyeti, günümüzde bu göçmenlerin entegrasyonu, toplumun onları kabullenmesi, saygı ve hoşgörü göstermesi konularında ciddi sorunlar yaşamaktadır.

İslamofobi, Batı'da özellikle 11 Eylül saldırıları sonrası hızla yayılmış ve "İslam terör dini" ve Müslümanların da "potansiyel terörist" olduğu anlayışı etkin bir toplumsal önyargı olarak yerleşmeye başlamıştır. Bu durum, birlikte

yaşama kültürü ile de doğrudan bağlantılı olarak göçmenlere karşı olan olumsuz yaklaşımların, Müslüman göçmenlere karşı –toplumsal düzeyde– şiddete ve nefret suçlarına dönüşmesine yol açmaktadır.

Modernizmin ideal Batı toplumu ve ilkel diğer toplumlar şeklindeki Avrupamerkezcilik (Eurocentrism) kavramıyla da örtüşen anlayışı yerine (Omar ve Strand, 2009, ss. 64-65), postmodernizmin kültürler ve medeniyetler arasında farklılıkların zenginlik anlamına gelebileceği (Dumitrescu, 2001, ss. 11-12; Giroux, 1991), tek bir iyinin olmak zorunda olmadığı yaklaşımı; çok kültürlü, hoşgörülü bir toplumsal anlayışın Batı’da gelişmesi için önemli bir fırsat olabilir. Ancak Batı medeniyeti bu anlayışa, kendisi dışındaki toplumları küçümsediği, onları kendisi ile eşit haklara sahip insanlar ve toplumlar olarak görmediği ve onların topraklarını ve insanlarını acımasızca sömürdüğü sömürgecilik döneminden ancak bir yüzyıl sonra ulaşabilmiştir. Sömürgecilik döneminin yanlışlarının bu dönemden bir yüzyıl sonra kabul edilmiş olmasının pratikte çok fazla bir anlamının olmadığı açıktır.

Aynı şekilde Müslümanlara ve onların dinine karşı yapılan haksızlıklara ve önyargılara karşı Batı medeniyetinin günümüzden bir yüzyıl sonra hatasını anlaması, günümüzün toplumlar ve medeniyetler arası sorunlarına bir faydası olmayacaktır. Bu bağlamda Batılı ünlü medeniyet tarihçisi Arnold Toynbee’nin (1988) “Medeniyet Yargılanıyor” adlı eserinde 20. yüzyılın ırk savaşlarına ilişkin şu tespiti, günümüzün din, mezhep ve medeniyetler düzeyindeki çok daha karmaşık sorunları için geçerliliğini korumaktadır: “Eğer insanlığın bugünkü durumu bir ırk savaşına yol açacaksa, İslam, tarihi görevini yapmak üzere bir kere daha çağrılmalıdır” (s. 201).

Kaynakça

- Akça, G. (2007). Osmanlı millet sisteminin dönüşümü. *Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6(1), ss. 57-71.
- Aktaş, M. (2014). Avrupada yükselen islamofobi ve medeniyetler çatışması tezi. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 13(1), ss. 31-54.
- Aktürk, Ş. (2010). Osmanlı toplumunda dini çeşitlilik: Farklı olan neydi? *Doğu-Batı*, 51, ss. 133-158.
- Atalay, O. (2009). İslam düşüncesinde birlikte yaşamının dini temelleri. *Kutlu Doğum 2008 İslam Medeniyetinde Bir Arada Yaşama Tecrübesi Sempozyumu* (ss. 70-97). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bağcı, H. (1992). Bosna-Hersek: Soğuk savaş sonrası anlaşmazlıklara giriş. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16(27), ss. 257-279.
- Braudel, F. (1994). *A History of Civilizations*. New York: The Penguin Press.
- Bulut, M. (2002). The role of the Ottomans and Dutch in the commercial integrations between the Levant and Atlantic in the seventeenth century. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 45(2), ss. 197-230.
- Council of Europe. (2008). *White paper on intercultural dialogue: Living together as equals in dignity*. Strasbourg.
- Çelebi, A. (1997). *Örnek halifeler dönemi*. (H. F. Ulus, Çev.) Bursa: Seriyte Kitapları.
- Dalar, M. (2008). Dayton Barış Antlaşması ve Bosna-Hersek'in geleceği. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(16), ss. 91-123.
- Danışman, Z. (1968-1969). *Büyük İslam tarihi: Dört halife devri* (3-4. cilt). İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.
- Dong, Q., Day, K. D. ve Collaço C. M. (2008). Overcoming ethnocentrism through developing intercultural communication sensitivity and multiculturalism. *Human Communication*, 11(1), ss. 27-38.
- Dumitrescu, M. (2001). Modernism, Postmodernism, and the question of identity. *Dialogos*, 3, ss. 11-13.
- Ecer, A. V. (1995). *İslam tarihi dersleri II: Dört halife dönemi*. Kayseri: Erciyes İlahiyat Fakültesi Yayınları.

- Elibol, N. (2007). Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus meselesi ve demografi araştırmaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 2, ss.135-160.
- Er, T. ve Ataman, K. (2008). İslamofobi ve Avrupa'da birlikte yaşama tecrübesi üzerine. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), ss. 747-770.
- Eryılmaz, B. (1990). *Osmanlı Devletinde gayrimüslim tebaanın yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları.
- European Union Agency for Fundamental Rights. (2009). *European Union minorities and discrimination survey*. Erişim tarihi: 21.03.2015, http://fra.europa.eu/sites/default/files/eu-midis_technical_report.pdf.
- European Commission. (2012). *Comparative study of anti-discrimination and equality laws of the US, Canada, South Africa and India*. Luxemburg.
- EUMC. (2006). *Perceptions of Discrimination and Islamophobia Voices from Members of Muslim Communities in the European Union*. Erişim tarihi: 15.03.2015, http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/182-Perceptions_EN.pdf.
- Eurostat. (2014). *Immigration in the EU*. Erişim tarihi: 17.03.2015, http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/e-library/docs/infographics/immigration/migration-in-eu-infographic_en.pdf.
- Feldman, M. and Littler, M. (July 2014). *Tell MAMA Reporting 2013/14 Anti-Muslim Overview, Analysis and 'Cumulative Extremism'*. Teesside University Centre for Fascist, Anti-Fascist and Post-Fascist Studies.
- Giroux, H. (1991). *Postmodernism as Border Pedagogy; Redefining the Boundaries of Race and Ethnicity, in Postmodernism, Feminism, and Cultural Politics*. New York: State University of New York Press.
- Güneş, A. (2005). Toplumsal Bir Zorunluluk: Bir Arada Yaşamak. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(2), ss. 89-103.
- Hattab, M. Ş. (1969). Şimali Afrika'nın Fetih Kahramanları. (O. Öztüre, Çev.) *Bellekten Dergisi*, 33(129), ss. 121-122.
- Huntington, S. P. (2011). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*. (M. Turhan ve C. Soydemir, Çev.) 9. Baskı. İstanbul: Okuyanlar Yayınları.
- Hitts, J. (Temmuz 2005). *Mighty White of You: Racial Preferences Color America's Oldest Skull and Bones*. New York: Harpers Magazine.

- İnalçık, H. (1979). İmtiyazat. *The Encyclopaedia of Islam* (ss. 1179-1189). (New Edition). Leiden: E. J. Brill.
- İnalçık, H. (2011). *Rönesans Avrupası: Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karaca, Mehmet. (2012). Farklılaşma, Bütünleşme Ve Birlikte Yaşama Üzerine. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18, ss. 226-238.
- Karagöz, İ. (2009). Birlikte Yaşamının Hukuki Arka Planı. *Kutlu Doğum 2008 İslam Medeniyetinde Bir Arada Yaşama Tecrübesi Sempozyumu* (ss. 31-46). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, İ. (2008). Avrupalı Türkler: Misafir İşçilikten Avrupa Vatandaşlığına. *Eastern Geographical Review*, 19, ss. 149-166.
- Kechriotis, V. (2005). *The Greeks of Izmir at the end of the empire: A non-Muslim Ottoman community between autonomy and patriotism* (Unpublished Phd dissertation). University of Leiden, Leiden.
- Kennedy, P. (2002). *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar*. (B. Karanakçı, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kettani, H. (June 2010). Muslim Population in Europe: 1950–2020. *International Journal of Environmental Science and Development*, 1(2), ss. 154-164.
- Köksal, M. A. (1969). *İslam Tarihi*. (1-18. cilt). İstanbul: Şamil Yayınevi.
- Köksal, M. A. (2010). *Hz. Hüseyin ve Kербela Faciası*. İstanbul: Karaca Yayınevi.
- Kunduracı, N. F. (2012). İslam Medeniyetinin Oluşumunda Sosyal Sermaye. *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33, ss. 191-226.
- Kurtaran, U. (2011). Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, ss.57-71.
- Lizardo, O. ve Strand, M. (2009). Postmodernism and Globalization. *Proto Sociology*, 26, ss. 36-70.
- Loo, H. V. D. ve Reijen, W. V. (2003). *Modernleşmenin Paradoksları*. (K. Canatan, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Macunovich, D. J. (2011). *Birthquake: Baby Boom and its After shocks*. Chicago and London: University of Chicago Press.

- Mansel, P. (2011). *Levant: Akdeniz'de İhtişam ve Felaketler*. (N. Alemdar, Çev.) İstanbul: Everest Yayınları.
- Özcoşar, İ. (2003). Osmanlı Devletinde Gayrimüslümlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7, ss. 124-139.
- Özdemir, M. (2012). *Endülüslü Müslümanları: Siyasi Tarih*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdemir, M. (2014). *Endülüslü*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Öztürk, L. (2009). Erken Dönem İslam Toplumlarında Çok Kültürlü Yaşam: Emevi/Abbasi Örneği. *Kutlu Doğum 2008 İslam Medeniyetinde Bir Arada Yaşama Tecrübesi Sempozyumu* (ss. 128-143). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Rothenberg, P. S. (2001). *White Privilege: A Reader*. New York: Worth Publications.
- Sandıkçı, K. (2009). Peygamberimiz Hz. Muhammed'in Kuşatıcı Mesajı. *Kutlu Doğum 2008 İslam Medeniyetinde Bir Arada Yaşama Tecrübesi Sempozyumu* (ss. 24-30). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sarıçam, İ. (2009). İlk Müslüman Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi. *Kutlu Doğum 2008 İslam Medeniyetinde Bir Arada Yaşama Tecrübesi Sempozyumu* (ss. 117-127). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sarıçam, İ. ve Erşahin, S. (2012). *İslam Medeniyeti Tarihi* (2. baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Schuman, E., Steeh, C., Bobo, L. ve Krysan, M. (1997). *Racial Attitudes in America: Trends and Interpretation*. Cambridge: Harvard University Press.
- Sciacky, L. (2000). *Farewell to Ottoman Salonica*. İstanbul: Isis Press.
- Sırma, İ. S. (1991). *Hilafetten Saltanata Emeviler Dönemi* (3. Baskı). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Sırma, İ. S. (2009). *Medine Vesikası Işığında Yahudi Meselesi*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Slade, A. (2011). *Records Travels Turkey, Greece*. Cambridge: Cambridge Library Collection.
- Sullivan, L. E. (2009). *The SAGE Glossary of the Social And Behavioral Sciences*. New York: Editions SAGE.

- Taşcı, B., Özden, B., Davras, F. ve Akkurt, H. B. (Ocak 2015). Rediscovering the 19th Century of a Port Town in Levant: Smyrna/Izmir. *Athens Journal of Mediterranean Studies*, 1(1), ss. 61-79.
- Toynbee, A. (1960). *A Study of History: Abridgement of Vols I-X*. Oxford: Oxford University Press.
- Toynbee, A. (1988). *Medeniyet Yargılanıyor*. (U. Uyan, Çev.) İstanbul: İşaret Yayınları.
- UNESCO. (1998). *Learning to Live Together in Peace and Harmony*. Bangkok.
- UNESCO. (2006). *New Stakes For Intercultural Dialogue*. Paris.
- Üçok, B. (1968). *İslam Tarihi: Emeviler-Abbasiler*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Williams, M. E. (2004). *Racism*. San Diego: Greenhaven Press.
- Wolffe, J. (2013). *Protestant-Catholic Conflict from the Reformation to the 21st Century: The Dynamics of Religious Difference*. New York: Palgrave Macmillan.
- Yalçın, E. (2012). Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Ekümenikliği Tartışmaları ve Gerçekler. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 50, ss. 479-514.
- Yaman, A. (2001). Hukukun Üstünlüğü Bağlamında Çok Hukukluluk Tartışmalarına Fıkhi Bir Yaklaşım. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 14(2), ss. 285-290.
- Yavuz, S. (2013). Göç, Entegrasyon ve Din: Avrupada Yaşayan Türkler Bağlamında Bir Değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(26), ss. 610-623.